

HISTORIA ECCLESIAE

Hermán M. János*

Zwolle

Christian Salomon Duytsch (1734–1795). Egy temesvári születésű, egykor vágújhelyi rabbi és végül mijdrechti református lelkész életútjáról**

Lebensweg von Christian Salomon Duytsch
(Temeschwar, 1734 – Mijdrecht, 7. Nov. 1795)

vom Rabbiner bis zum reformierten Pfarrer in den Niederlanden

Titel und zugleich Thema des Vortrags: Lebensweg von Christian Salomon Duytsch (Temeschwar, 1734 – Mijdrecht, 7. Nov. 1795) vom Rabbiner bis zum reformierten Pfarrer in den Niederlanden. Es ist merkwürdig, dass sein Name in der Geschichte der jüdisch-christlichen theologischen Beziehungen kaum genannt wird. Seine im Jahre 1769 auf Niederländisch geschriebene und später ins Englische und Deutsche übersetzte Autobiographie ist allerdings voller Daten, die für die slowakische, tschechische, ungarische, deutsche und niederländische Kirchengeschichtsschreibung von Interesse sind. Er lebte in vielen Städten dieser Länder.

In den Niederlanden, wo seine Publikationen sowohl politisch als auch theologisch großen Widerhall fanden, lebt sein Andenken bis heute. Wir zeigen durch die kompakte Beschreibung seines Werks die Bekehrung und das bestreitbare Leben eines Christus-bekennenden Juden unter den religiösen Umständen des 18. Jahrhunderts. Seine auf Niederländisch geschriebenen Werke liefern eine besondere Auslegung der Bibel, ein interessantes Spiegelbild der orthodoxen Pietät.

Schlüsselwörter: Geschichte der Jüdischen Gemeinde zu Temeschwar; Judentum von Neustadt an der Waag (Vágújhely; Nove Mesto-Neuchatel) im 18. Jahrhundert; Christus-bekennende Juden in den Niederlanden; Forschung zum Leben und Werk von Christian Solomon Duytsch.

---

* Dr. Hermán M. János református lelképásztor (1948. szept. 7.) a Kolozsvári Protestáns Teológián szerzett lelkészi oklevelet (1966–1970), doktorjelöltként végzett tanulmányokat a Kolozsvári Protestáns Teológián (1970–1971), Bukarestben (1971–1973) és 1980–1981-ben, három szemesztert az amszterdami Vrije Universiteit ösztöndíjasaként. Doktori címet a Károli Gáspár Református Teológián szerzett egyháztörténetből (1992). Kutatási területei a következők: erdélyi diákperegriáció a hollandiai egyetemeken (17–18. század); a moldvai reformáció; Bethlen Miklós teológiai gondolkodása; Johannes Honterus; a Váradi Biblia története; Kuyper Ábrahám és a neokálvinizmus hatása Magyarországon.

** Ajánlom tisztelettel dr. Ladányi Sándor professzor úr 75. születésnapjára.

I. Általános tudnivalók Christian Salomon Duytsch koráról és személyéről

1. Temesvár kormányzásáról és a Zsidó Hitközség történetéről a 18. század első felében

Mivel az 1734-ben született Salomon Duytsch tizenhárom éves koráig Temesváron, pontosabban a zsidók számára kijelölt Nagypalánk vagy Kispalánk nevű külvárosi részek valamelyikében élt, ezért bölcsőhelye környékén igyekszünk körülnézni.

Temesvár neve köztudottan a Temes folyóra utal. A városon ma a Bega folyik át. Az osztrák szolgálatban álló Fremant Miksa holland mérnök ugyanis úgy tervezte meg a térség vízügyi rendszerét, hogy a mesterséges medrekbe terelt két párhuzamos folyó közül a Bega (régii nevén Kistemes) haladjon át Temesváron. Emlékeztet, hogy az első hajó 1732-ben jutott el a kikötött Bega-csatornán a Belgrád közelében fekvő és Duna melletti Pancsováról Temesvárra. A következő esztendőől kezdve 1750 tájáig ezen a vízi útvonalon deportálták százával a maradék ausztriai protestánsokat – nem a Bánságba, hanem Erdélybe.¹ A bécsi kormánynak az volt a célja, hogy a 167 éves török megszállás után katolikusokkal telepítse be a vidéket, illetve hogy elnémetesítse azt.² Azt követően kerülhetett sor erre, hogy Savoyai Jenő herceg seregei 1716. október 13-án visszafoglalták a várat a törököktől.³ A szinte teljesen magyar lakosságú Temesköz majdnem kipusztult a török-magyar háborúk következtében. A magyarok lélekszáma csekélyé válhatott a 18. század elején; a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc miatt óvakodtak attól, hogy magyarok, illetve protestánsok telepedjenek le ide. Szekernyés János helytörténeti művében⁴ ezt az összefoglalást olvashatjuk:

¹ Borsi Kálmán Béla: *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*. http://jog.unideb.hu/bibo/articles/tanulmanyok/borsi_2.pdf (2011. november 4), 5–6.

² Berkeszi István: *Temesvár szabad királyi város és monográfiája*. Temesvár 1900, 166.

³ A Losonczy István által védett vár 1552. július 17-én esett el, bő száz év múlva, 1660-ban Evlija Cselebi jegyezte le, hogy a város lakóinak lélekszáma 36 000, közülük pedig 10 000 személy a török helyőrséghez tartozott. *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660–1664*. Második kiadás. Budapest 1985.

⁴ Szekernyés János: *Temesvár reformátussága*. Mírton Könyvkiadó, Temesvár 2000, 33–34.

„A bécsi udvari főhatóságok, a kamarilla s a birodalmi Ministerialkonferenz – amelynek az 1711 utáni két és fél évtizedben Eugen von Savoya herceg volt a tényleges és szellemi irányítója –, a legyőzött oszmánoktól megtisztított ország-részt nem csatolta vissza Magyarország területéhez, hanem a Duna-Tisza-Maros szögét Temesi Bánság néven külön koronatarományná szervezte, amelynek Temesvár lett a fővárosa. A megszálló osztrák katonaság által adminisztrált régió első parancsnokául egy 1716. november 1-én kelt okirattal Claudius Florimund Mercy (1666–1733) lovassági tábornokot nevezték ki, a vár élére pedig gróf Franz Paul Wallis tábornok került. A hatáskörüket, hivatali feladataikat rögzítő aktákban, utasításokban a két osztrák főtisztet a fővezér, Eugen von Savoya herceg fokozott óvatosságra és körültekintésre intette, nyomtatékosan meghagyva, hogy Temesvár várába kizárólag csak római katolikus vallású németeket fogadjanak be, engedjenek letelepedni. 'Egyedül csak a németek érdemesek – úgy mond – teljes bizalomra.' Megtűrtékként a görögök, rácok, és más nációbeliek csak a külvárosokban élhettek és lakhattak. A Bánság kiváló történéssének, Szentkláray Jenőnek megállapítása szerint Temesvár a törökök kivonulása után visszamaradt lakosságát római katolikus vallású dalmaták és örmények, ortodox felekezetű szerbek, románok és görögök, valamint elenyésző számban zsidók alkották, akik túlnyomó részben már a hódoltság idejéből amúgy is a Nagypalánk és Kispalánk külvárosokban laktak. Alig fél évtizeddel a II. Rákóczi Ferenc Habsburg-ellenes szabadságharc leverése után, az ellenreformáció utóhullámainak parttalan tájtékezése idején, az osztrák katonai és politikai körök egyáltalán nem engedtek a birtokukba került Temesközbe 'rebellis magyarokat és protestánsokat betelepíteni [...]'. Temesváron az 1738-as pestisjárványig külön örmény negyed létezett 'armenische Stadt' néven.”⁵

A temesvári vallásfelekezetek tagjainak létszámáról a század végéről vannak ismét adataink.

Az uralkodó az 1781. december 21-én aláírt adomány- és kiváltságlevelével emelte Temesvárt a szabad királyi városok sorába. Első törvényhatósági testülete 1782. október 9-én kelt jelentésében még arról tájékoztatta a Magyar Királyi Helyhatóságot, hogy kálvinista és lutheránus hitfelekezetű polgárok egyáltalán nem élnek a városban. A II. József-féle 1784–85-ös népszámlálás azonban 20 reformátust talált Temesvárott, amelynek 9479 lelkes összlakosságát 4476 római katolikus, 4300 görögkeleti, 60 ágostai evangélikus és 386 izraelita alkotta.⁶

A *Magyar Zsidó Lexikon*⁷ szerint a temesvári régi zsidó temető egyik sírkövének felirata arról tanúskodik, hogy Assael Azriel rabbi, aki 1636-ban hunyt el,

⁵ Berkeszi István: *i. m.* 43.

⁶ Szekernyés János: *i. m.* 35–36. (Köszönöm Gazda István temesvári lelképásztornak, hogy közölte számomra e kötet adatait.)

⁷ Seltmann Rezső: Temesvár szócikk, in: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest 1929, 889. Ld. még <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/index.htm> (2012. október 30.). A lexikon előszava azt jelzi, hogy valláscsere miatt senkit sem közösitettek ki a zsidó értékek lajstromából.

egyben kirurgus is volt. Az ortodox irányzat képviselőjeként Johanan ben Jichak 1773 és 1781 között volt Temesvár askenázi hitközségének rabbija. Cvi Hirs ben Jisrael temesvári rabbi neve a kérdései nyomán maradt fenn.⁸ Cvi Hirs ben Jisrael, vagy más olvasatban Czevi Hirsch ben Izrael (1782–1796) rabbist Almás Dávid követte, aki 1821-ig működött Temesváron.⁹ A 19. század elejéig a temesvári zsidóságról viszonylag kevés adattal rendelkezünk.¹⁰ Fontos és hitéleti meghatározónak számított, hogy a 19. század első felében ismét egy messze földön híres talmudtudós, Oppenheimer Hirsch Dávid főrabbi állt az ortodox hitközség élén. Hasonló nevű atyja Erdélyből került Temesvárra az askenázi hitközség élére, ő szintén főrabbi volt. Fia tőle örökölte ezt a tisztséget.

A régi temesvári sírköveken olvasható zsidó nevek arról tanúskodnak, hogy az ott nyugvók vagy szefárd rítusú elődeik Spanyolországból származtak¹¹ és valószínűleg a Balkánon és Törökországon keresztül érkeztek Temesvárra.

Az általunk tárgyalt időszakban 144 zsidó, 35 örmény és 446 szerb élt a városban. Ezt a vár parancsnoka jegyezte le közvetlenül a törökök legyőzése után.¹² A zsidó hitközség életének újrászervezése az 1730-as évekre esik, az első rabbi neve Lippmann Eliézer volt.¹³ Úgy véljük, hogy Salomon Duytsch születése idején ő volt a temesvári rabbi. Híre maradt annak, hogy 1746-ban elűzték a zsidókat Temesvárról.¹⁴ A gerjesztett okokat csak sejtjük.¹⁵ Továbbá azt is tudjuk, hogy a szerb ortodox püspökséget 1748-ban alapították Temesváron.¹⁶

⁸ Bányaí Viktória: *Ezékíel Landau prágai rabbi (1713–1793) döntvényeiből: magyarországi adatok*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest 2008, 17. (Ezt az adatot Dr. Bujtás Lászlónak köszönöm.)

⁹ A 18. századból Richtmann Mózes a következő rabbik nevét sorolja fel: Lipmann Eliézer, Jochanan Jisaj, a már említett Czevi Hirsch ben Izrael (1782–1796) és Almás Dávid. Ld. Richtmann Mózes: *Landau Ezékíel, prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók: adalék a magyar zsidó közösségek és rabbijaik történetéhez a XVIII században*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. Nyomása, Budapest 1905, 47–48.

¹⁰ A kutatók számára ajánljuk a következő alapos tanulmányban közölt könyvészetet: Borsi-Kálmán Béla: *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*. I. rész, Pro Minoritate 2000/ősz-tél, 170–205.; II. rész, Pro Minoritate 2001/tavaszi, 158–199.

¹¹ A zsidók egy része 1492-ben hagyta el Spanyolországot az inkvizíció miatt, mások kényszerítésre keresztelkedtek meg tömegesen. A legtöbben Portugáliába menekültek, de az inkvizíció ott is üldözte őket 1536-tól kezdve.

¹² Neumann Victor: *Istoria evreilor din Banat*. Editura Atlas, Bucuresti 1999, 11.

¹³ Richtmann Mózes: *i. m.* 47.

¹⁴ Neumann Victor: *i. m.* 100–110.

¹⁵ A „jognélküliség kora” már korábban, 1526-ban elkezdődött, s ettől kezdve 1780-ig a törökök kémeinek tartották a zsidókat. Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya. Budapest 1980, 207. A zsidók befogadásáról és üldözéséről szóló fontos mű szerzője Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég Kiadó, Budapest 1992.

¹⁶ Ezt az adatot Kovács Zsombor temesvári evangélikus–lutheránus lelkipásztornak köszönöm.

2. Magyar nyelvű ismertetés Christian Salomon Duytsch temesvári származásáról

Tárgykörünk szempontjából fontosnak tartjuk a *Magyar Zsidó Lexikon* adatait Duytsch Christian Salomon személyéről. Főként azért, mert csupán ezen az egy helyen találtunk reá vonatkozó magyar közlést. A cikk írója¹⁷ kiemeli, hogy Duytsch, aki holland protestáns lelkészként fejezte be a pályafutását, 1734-ben született Temesváron és a hollandiai Mydrechtben hunyt el 1797-ben. A prágai Talmud-Tórán tanult és 1760-ban morénu-diplomát kapott, majd visszatért szülővárosába.

Vallási kételyei miatt vándorbotot fogott és Lipcsén, Berlinen, Amszterdamban és Londonba jutott. Amszterdamban protestáns vallásra tért 1767-ben, és harmadszor is megnősült. Ezután az utrechti egyetem teológiai fakultását is elvégezte, majd 1777-ben lelkésszé választották Mijdrechtben. Számos egyházi szónoklata jelent meg, s némelyik nagy olvasóközönségre talált. Ilyen például a *Jehova Verbeerlijkt door de Erkenning van den waren Messias Jesus Christus*. Főművei: *Israels verlossinge en eenwige Behoudenis* (3. kötet, Amsterdam 1769–1793); *Nederlands Deborah 't Middle in Gods Hand tot Redding van 't Zinkend Vaderland* (1767 és 1873).

Mindez nem kevés, de – az idézett, 1929-es lexikális említése óta – Duytsch sem a hazai egyetemjárás, sem a helyi történetírás keretében nem kapta meg a maga sajátos helyét, és azóta egyetlen magyar nyelvű dolgozat sem említette a nevét. Ráadásul a Seltmann Rezső¹⁸ által jegyzett *Duytsch Christian Salomon* szócikk nem is önálló kutatás eredménye, hanem a New Yorkban 1902–1906 között kiadott *Jewish Encyclopedia* pontatlan szövegének az átvétele.

Helyesbítésként és kiegészítésképpen:

- Születési idejének a pontosabb meghatározását a holland felesége által megfogalmazott gyászlevél alapján 1734 február elejére tehetjük.
- Nem 1797-ben, hanem 1795. november 7-én hunyt el.
- *Morenu* héber jelentése: *a mi tanítónk*. A talmud-iskolák magas képzése után azok jogosultak a rabbi tisztségre, akik *morénu-diplomával* rendelkeztek. Úgy tudjuk, hogy ezt a diplomát Duytsch Morvaország rabbijától később kapta.
- A mai napig kérdéses, hogy tanulmányai befejezése után vajon visszatért-e Temesvárra, vagy nem. Feltűnő, hogy ez a szócikk nem említi az életéről és megtéréséről szóló híres, életrajzi vonatkozásokat tartalmazó könyvét.
- Az itt említett műveinek címe a jelzett sorrendben és magyarul: *Jehova dicsőítése az igazi Messiás Jézus elismerése által; Izrael megváltása és örök megtartása; Holland Deborah, aki Isten kezében lévő eszköz a süllyedő hazá megmentésére*.

¹⁷ Ld. Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, 208. A Duytsch Christian Salomon szócikk írójának signója „S. R.”, a forrása pedig a *Jewish Encyclopedia*. I–XII. New York 1902–1906.

¹⁸ Az „S. R.” a dr. Seltmann Rezső nevét jelzi, ő a *Magyar Zsidó Lexikon* munkatársai közé tartozott. Ld. Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, 3.

3. Találkozásunk a Christian Salomon Duytsch munkásságával

Frízlandi lelkészi szolgálatom idején egy idős férfi ajándékozott meg a Christian Salomon Duytsch műveiből válogatott szemelvényekkel. Meglepődtem, amikor 1988-ban az agyonolvasott könyvet a következő (holland) levél kíséretében küldte meg számomra:

„Tisztelt lelkész úr, egy honfitársa könyvét nyújtom át önnek. Sajnos a kötet nem teljes. Manapság, amikor a testi Izráelt túlzottan szeretik, ennek a könyvnek a tartalma igen helytálló, írója a régi nép fiai közül származik. A könyvet megőrizheti, én már háromszor olvastam el.

Üdvözzetel: B. Lenos, Haskerhorne.”

A kötetet 1869-ben jelentették meg hitbuzgalmi céllal:

„*Bloemlezing uit de werken van Christiaan Salomon DUIJTSCH, in leven Israelietisch Rabbijn in Hongarije, en overleden als Predikant der Nederl. Ger. Kerk. Met een voorwoord van P. Deetman, predikant te Klundert.*”¹⁹

A kötet különlegességeihez tartozik, hogy ott van benne a szerző portréja is. A festmény és az acélmetszet eredetije is fennmaradt, ugyanis megőrizték az Amszterdami Múzeumban.²⁰ Ovális keret felületén olvasható a neve, a keretben mellszobor-ábrázolás, a virtuális párkányon írószerek, árkus papír, alatta egy táblára írott bibliai vers, Jer 17,14 részleges idézete: *Őrizze meg engem Uram és akkor megtartatok; mert te vagy az én dicséretem.*

Ez a hajdani magyarországi rabbi által írt mű rögtön felkeltette érdeklődésemet. (A könyvnek családi-helytörténeti vonatkozása is van, éspedig az, hogy Duytsch unokája, Christiaan Johannes Duijtsch éppen a feleségem szülőhelyén, Schipluiden községben bizatott meg az állami iskola megszervezésével – 1828).

Később megnéztem az utrechti egyetemi anyakönyvben az 1770 és 1776 között beiratkozott magyar diákok neveit,²¹ mivel ők találkozhattak is vele ab-

¹⁹ „Szemelvények Christiaan Salomon DUIJTSCH műveiből, aki életében izraelita rabbi volt Magyarországon, és aki a hollandiai református egyház prédikátoraként hunyt el. Az előszó szerzője P. Deetman, Klundert prédikátora.” Ouwsterhaule parókiájára Rebeka Rubinka hozta a levelet és a könyvet.

²⁰ Hendrik Pothoven festménye alapján metszette Jakob Houbraken az 1767–1769 közötti években. *Coll. Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage*. Rijksmuseum-stichting Amsterdam; ld.: *Deze, deze is de Messias*. De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israel. Een bewerking van Duijtsch' boek Israels Verlossinge en eeuwige Behoudenis door dr. J. Haitsma. Uitgeverij J. J. Groen en Zoon, Leiden 1991, 10.

²¹ G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Kolozsvár, Nagyvárad 1979, 82–85.

1770: Michael Paxi de Szathmar Hungarus, beiratkozott 1770 jún. 18-án;

1772 Samuel Szegedy de Petsh, Transylvano-Hungarus;

1773: Koloswari Sigismundus Transylv. Hungarus; Fabian Ladislaus Transylv. Hungarus; Körösi Georgius Hungaro-Transylvanus;

ban az időszakban, amikor Duytsch a teológiai fakultáson képezte magát. Ekkor került a látókörünkbe Duytsch fiának, Gijsbert Albertnek a versesköteccskéje, amelyet édesapja halála után, annak emlékére adott ki Utrechtben, 1796-ban.²²

Az utrechti egyetemen valóban találunk erdélyi diákokat, s feltételezzük, hogy a magyarországiak is hallottak az idős honfitársukról, de arra nézve, hogy a 26 szóba jöhető diák közül bármelyik kapcsolatba került volna az egykori rabbival és a könyveivel, eddig nem találtunk nyomot.

4. Christian Salomon Duytsch tevékenységének kutatása

P. Deetman

Mindenekelőtt P. Deetman lelkipásztor²³ az, aki teológiai szempontból felfigyel és ismét promoválja Duytsch régi prédikációit, de egyéb műveit is. Előtte azonban már 1838-ban gondoskodtak arról, hogy legyen újrakiadása Duytsch németül írott és hollandra fordított megtérési történetének.²⁴ Deetman egy kö-

1774: Josephus Pap de FogarasHungarus; Rétyi Josephus Hungarus; Kovasznai Stephanus Transylvano-Hungarus; Benkő Samuel Transylvano-Hungar.; Tetzi Nicolaus Hungarus Transylvanus;

1775: Baty Johannes Medio-montano-Hungarus; Koloswari Samuel Hungarus Transylvanus; Miklósfalvi Andreas Transylvano-Siculus;

1776: Samuel Horwath de Hosszúfalva, Transylvano-Hungarus; Zoltan Josephus Transylvano-Hungarus;

1777: Wandza Michael Transylvano-Hungarus; Pap Samuel Transylvano-Hungarus. A magyarországi származású diákok nevét a következő címmel kiadott anyakönyvben találjuk: *Album studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. Ultrajecti: Beijers et Van Boekhoven, 1886.

1773: Stephanus Madas Debreczino-Hungarus; Michael Szöke Ketskemethino-Hungarus;

1774: Johannes Körösi Debreczino-Hungarus; Daniel Dömsöd Debreczino-Hungarus; Stephanus Watay S. Patakino-Hungarus; Josephus Molnar Debreczino-Hungarus; Emericus Kallai Hungarus Debrecziensis; Benjamin Szikszai Hungarus – Debrecziensis; Georgius Méhes Hungarus.

²² Duytsch, Gijsbert Albert: *Ter gedachtenisse van [...] Christiaan Salomon Duytsch predikant te Mydrecht*. Te Utrecht, bij de Wed. J. v. Schoonhoven, 1796, 8 (az Utrechti Egyetemi Könyvtárban – UBU. Az adatot János Zsoltnak köszönöm.)

²³ P. Deetman (1839–1911) 1864-ben kezdi el teológiai-irodalmi munkásságát. Különös érdeklődést tanúsít a megtérési történetek iránt. Ld. Deetman, P.: *De Christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd*. J. C. van Schenk Brill, Doesborgh 1871.

²⁴ *De wonderlijke leiding Gods met eenen blinden leidsman der blinden op wegen en paden die hij niet kende. Bebelzende zyne roeping uit het duistere Jodendom getrokken en tot het Licht, dat in de Volheid des tyds in de Waereld verscheenen is overgebracht na eene ses jaarige omzwerving door de woestijne dezer Waereld. Ondervonden en in hoogduitsch beschreven door Christiaan Salomon Duytsch geweest Joofdsche Rabbijn, doch nu, door de Goddelyke Voorzienigheid, Lidmaat der Gereformeerde Kerke. Tot verbeeryking van Jehovah in Nederduitsch laten vertalen. Gedrukt voor den auteur. Amsterdam 1768 Waarbij: Het vervolg van de wonderlijke leiding Gods omtrent eene blinden leidsman der blinden op wegen en paden die hij niet kende.*, 2e druk. J. Bloemsma, Minnertsga 1838.

tetben jelenteti meg 1869-ben²⁵ a Duytsch mijdrechti beiktatási prédikációját és Duytschnek a megtéréséről írott művét. Feltűnő, hogy fontosnak tartja kiemelni a címben, hogy egykori magyarországi rabbiról van szó, és ez nemcsak jól hangzik, de bizonyára felkelti az iránta való érdeklődést is. A könyvkereskedés felfigyelt Deetman úttörő és népszerűsítő szolgálatára, az általa fontosnak tartott műveket később más kiadók²⁶ is terjeszteni kezdték az ő előszava, kísérőszövege és jegyzetei nélkül.

J. Haitsma

Deetman után J. Haitsma lelkész folytatta Christian Salomon Duytsch életművének kutatását. Duytsch írásaira J. Kaptein amszterdami lelkész hívta fel a figyelmét 1941-ben, majd pedig Mijdrecht református gyülekezetének lelkészeként írta meg az egyházközség történetét,²⁷ és ekkor ismét találkozott a személyével. Testvére, a mijdrechti polgármester lelkesen ösztönözte a kutatást.²⁸ Az akkor még létező Csehszlovákiába is elutazott, főleg Prága és Vágújhely érdekelte, 1990-ben, a kommunizmus bukása után pedig azokat a németországi helységeket is bejárhatta (szintén kerékpárral), ahol Duytsch valamikor megfordult.²⁹ Tiszteletreméltó eredményeket mutatott fel mind a mai holland nyelvre ártírt szövegközléssel, mind az új adatok publikálásával.³⁰ Végül biográfiát is írt

²⁵ Christiaan Salomon Duytsch: *De wonderlijke Leiding Gods met eenen blinden leidsmann der blinden, op wegen en paden die hij niet kende. Waarbij zijne Bevestigings- en Intree-Rede te Mijdrecht*. Met een Word voraaf van P. Deetman. 5. de Druk. D. Bolle, Rotterdam 1869. (A J. C. van Schenk Brill 1877-ben is kiadja ezt a kötetet Duisburg-ben, de majd a Bolle kiadó is 1915-ben, Rotterdam-ban). *Bloemlezing uit de werken van Christiaan Salomon Duijtsch, in leven Israëlitisch Rabbijn in Hongarije en predikant der Gereformeerde Kerk*. Met portret des schrijvers. Met een voorwoord van P. Deetman, Predikant te Ede. J. C. van Schenk Brill, Doesborgh 1870.

²⁶ Például: *Eenige leerredenen betreffende en van Chr. Salomon Duijtsch Aanvankelijk Israëlitisch rabbijn in Hongarije, overleden als predikant der Ned. Ger. Kerk te Mijdrecht*. Nieuwe onveranderde uitgave door de Redactie van De vriend van oud en jong. J. J. Groen & Zoon N. V., Leiden. Intreerede over Ephesen 3:8, uitgesproken door Christiaan Salomon Duitsch, voor de gemeente van Mijdrecht, den 7 september 1777. Nieuwe uitgave. 52 blz. Daarb. geb.: De gelukstaat, van een Christen, in en na dit leven Col. III: 3, 4; Gal. VI: 14 en I Petr. 1: 5, door Christiaan Salomon Duitsch, predikant in de gemeente van Jezus Christus te Mydrecht. Malga I. J., Nijkerk, 1869 1–115.

²⁷ Haitsma J.: *Hervormd Mijdrecht in de loop van vier eeuwen, van 1568–1773*. Uitgeversmaatschappij Vewe B. V. Mijdrecht, 1982, 1–324.

²⁸ Ook Mijdrecht weerspiegelt Nederlandse kerkhistorie. (Az újságírója ismeretlen.) In: *Reformatorsch Dagblad*, 2. sept. 1982, 2.

²⁹ Roos, G.: Haitsma reisde Duijtsch na in Tsjechoslowakije. Nieuw licht op bekeerde jood Christiaan Salomon Duijtsch. In: *Reformatorsch Dagblad*, 20 juli 1993, 2.

³⁰ *Jehovah verheerlijkt door de erkenning van de ware Messias Jezus Christus*. Uit de schriften der Profeten aangetoond, en uit die der evangelisten en apostelen bevestigd. Geschreven in het hoogduits door Christiaan Salomon Duijtsch, gewezen Joodse Rabbi. En uit het handschrift vertaald door J. Traast. Volgens de tweede druk van 1769, in hedendaags Nederlands overgezet en bewerkt door dr. J. Haitsma. In de Inleiding en het Nawoord zijn ingevlochten een aantal nog niet eerder gepubliceerde gegevens betreffende het leven en enkele andere werken van Duijtsch.

róla a *Messias-bíró zsidók* sorozatban, és a hollandiai protestantizmus lexikona részére is ő írta meg a szócikket.³¹ Közben más zsidókról is írt, például a volt rabbi, Fridericus Ragstat a Weille életéről (1648–1729), aki szintén református lelkészi tisztségre jutott Hollandiában.³²

Haitsma rámutat a Weille és a Duytsch teológiai érvelése közötti lényeges különbségekre: Duytsch a zsidókat a saját irataik, a Talmud és a rabbik iratai alapján igyekezett meggyőzni a keresztyén hitigazságok felől, míg a Weille a Mózes és a próféták iratai alapján folytatta térítő beszélgetéseit, amelynek nyomán több zsidó keresztkedett meg. Duytsch esetében csak két olyan zsidó atyafi nevével találkozunk az irataiban, akiket ő keresztelt meg.³³

Frederik Angenietus van Lieburg

Christian Salomon Duytsch származásával Frederik Angenietus van Lieburg foglalkozott nemrég doktori dolgozata keretében, éspedig olyan alapon, hogy 250 év távlatából dolgozta fel a Hollandiában szolgáló református lelkészek földrajzi eredetének adatait. Ezek között egy Franciaországból, egy Németországból, egy Csehországból és egy Magyarországról származó zsidó lelkészt találunk.

Frederik Angenietus van Lieburg többek között azt is közli az áttért zsidókra nézve, hogy Hollandiában annak idején ingyenesen tanulhattak az egyetemeken.³⁴

Uitgeverij de Groot Goudriaan, Kampen 1986. Haitsma, J.: *Christiaan Salomon Duijtsch, zijn laatste levensjaren. Chronologische schets van het leven van Chr. Sal. Duijtsch*. Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 1988. E tanulmány pedig – Duytsch *De gelukstaat, de roem en de bewaring van een gelovig Christen* 1779-es szövegének az újrakiadásával – csatolmányként másodszer is megjelent a Stichting de Gihonbron kiadásában (Middelburg 2012). *Deze, deze is de Messias. De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israël*. Door Haitsma, dr. J., Groen en Zoon, Leiden 1991, 1–200. Haitsma dr. J.: *Christiaan Salomon Duijtsch*. Uitgave J. J. Groen en Zoon, Leiden 1993, 1–124.

³¹ Ld. Haitsma, J.: Duijtsch (Deutsch), Christiaan Salomo(n) (1734–1795). In: Nauta, D. – Groot, A. – Berg, de J. van den – Jong, O. J. de – Knetsch, F. R. J. & G. H. M. Posthumus Meyjes (red.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 3. J. H. Kok, Kampen 1988, 97–99.

³² Haitsma J.: *Fridericus Ragstat a Weille (1648–1729). De eerste joodse predikant in de Nederlandse Gereformeerde (Hervormde) Kerken*. Leiden 1993. Haitsma, J.: *Twee Jezus-als-de-Messias-belijdende joodse predikanten in het Nederlandse gereformeerde protestantisme gedurende de 17-e en 18-e eeuw*. In: Boer, C. de e.a. (red.): *Messiasbelijdende joden vroeger en nu*. s-Gravenhage 1989, 86–105.

³³ Campen, M. van (red.): *Kerk en Israel in gesprek. Mens en Samenleving: Religie*. Elektronikus változatát ld. <http://mens-en-samenleving.info.nl/religie/33816-kerk-en-israel-i...> (2011. szept. 29.)

³⁴ Lieburg, A. van: *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*. Academisch proefschrift. Boekencentrum, Zoetermeer 1995. 259. (Ezen doktori disszertáció másolatát hálásan köszönöm dr. Bujtás Lászlónak.)

Jojanneke Nijssse-Schouwstra és Joris van Eijnatten

Legújabbban Jojanneke Nijssse-Schouwstra írt megható és regényes történetet az ifjúság számára Christian Salomon Duytsch életéről.³⁵ Joris van Eijnatten egyik műve pedig kimondottan a teológiai fajsúly alapján, és a 18. századi teológiai irányzatok közötti elhelyezés céljával vizsgálja Christian Salomon Duytsch írásait.³⁶

II. Christian Salomon Duytsch életútjának állomásai és fontosabb eseményei

Duytsch a maga életrajzi adatait megrostáltan hagyta hátra a saját írásaiban, s ezekben kevés magyar vagy magyarországi vonatkozást találunk. Itt időrendi sorrendben mutatjuk be életének dátumokhoz kötött, fontosabb eseményeit, amelyek nemcsak az ő nyugtalanságát, hanem a hitbeli kételkedéssel párosuló komoly keresését is tükrözik.

Temesváron született és élt 1734 és 1747 között. Egy helyen azt említi, hogy 1738-ban, tehát akkor, amikor csupán négyéves volt, elhunyt az édesapja. Amint már jeleztük, a városban a hólyagos pestis aratott, amely 1738 februárjától szedte az áldozatait, és még 1739-ben is, úgyhogy a város lakosságának egyhatodát ragadta el, Magyarországon pedig 36 000-re tehető az elhunytak száma.

Tény, hogy a család és támogatói Prágába küldik tanulni, Duytsch pedig az ottani zsidó akadémia hallgatója lesz 1747 és 1754 között.

Miután elhagyja Prágát, megházasodik: 1754 márciusában a 15 éves Jentil Cohen lesz a felesége, aki egy gazdag vágújhelyi zsidó leánya volt. A Trencsény megyei Vágújhelyen (ma Nové Mesto nad Váhom) lesz rabbi, amely helységet ő Neuchatel névvel említi írásaiban. Morvaország rabbijától állítólag ekkor, 1760-ban veszi át a *morenu-diplomát*.³⁷ Rabbiként erre az időszakra, az 1754 és 1762 közötti évekre esnek a vágújhelyi szolgálati évei, amelyek megrázkodtatásokkal terheltek. Felesége váratlanul meghal 1760. április 5-én. Esterel nevű kislányuk ekkor csupán hat hónapos. A szülők rábeszélésére és a zsidó hagyományoknak megfelelően elhunyt neje 1746-ban született húgát, Sarel Cohent veszi feleségül 1760. július 24-én. Ettől kezdve jelentkeznek a megpróbáltatásai.

Éjjel hangot hall, pontosan 1761. november 10-én, 11-én és 12-én. Mindhárom alkalommal ezt hallja: „Menj ki a sötétségből!” Duytsch megretten. Bűnösnek érzi magát, böjtöl, hideg vízben mosdik, éjjel lószórból készült zsákban alszik meztelenül. Aztán 1762. május 6-án ezt mondja neki a hang: „Jócsелеke-

³⁵ Nijssse-Schouwstra, Jojanneke: *De zwerftocht van Rabbi Salomon. Uit het leven van Christiaan Salomon Duytsch*. Uitgeverij Den Hertog, Houten 2005.

³⁶ Eijnatten, Joris van: *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the eEghteenth-century Netherlands*. Brill, Leiden – Boston 2003. (Köszönöm Bujtás Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet erre a könyvre.)

³⁷ Le Roi Johannes F. A. de: *Geschichte der evangelischen Juden-Mission seit Entstehung des neueren Judentums*. Hinrichs, Leipzig 1899, 59–61.

deteid összessége sem tud néked segíteni [...] Néked a megfeszített Krisztushoz kell menned!” Felesége révén kitudódnak a kételyei, mivel őt is figyelmeztette az örökös kárhozat reá váró veszélyéről. Asszonya ekkor elhagyja, a hitközösségből pedig nemsokára kiátkozzák. Válólevelet³⁸ állítanak ki, és feleségétől, kislányától, hivatalától megfosztva magára marad (1762. július 12.). Esetének híre megy, római katolikus papok keresik meg, és azt szeretnék, hogy egyházukba térne, de erre nem kerül sor.

Vágújhelyről menekülnie kell. Ez egyik jóakarójának segítségével sikerül, aki a pincéjében rejtette (1762. szeptember 19.). Poroszország irányába vándorol, Biezens helységben egy héber Ószövetséget vásárol, Prágában pedig egy német nyelvkönyvet. Egy kegyes és művelt rabbi fogadja be a szászországi Drezdában, aki 1762. november 24-én titokban olvassa fel neki az Ézsaiás próféta könyvének 53. fejezetét, és annak magyarázatához a Máté evangéliumának 26. és 28. fejezetét hívja segítségül.

1762 decemberének elején Lipcsében tartózkodik. Ezt azért fontos megemlítenünk, mivel egy kötekedő katona német nyelvű Újszövetséget ad el neki, amelyről ő azt mondja, hogy nem is tudta, hogy mit vásárolt. Ezután Berlinben találjuk 1762. december 15. és 1763. február 4. között, majd következik Hamburg és Altona 1763. február 10-én.

Amszterdamba először 1763. május 27-én utazik, ahonnan nemsokára Frankfurt am Mainba igyekszik, hogy az Ábrahám nevű, mozgássérült előénekeskántort megnyerje, és őt szolgálatra hozza az amszterdami zsidó hitközösségbe. Amikor megérkeznek Amszterdamba, Ábrahám feltárja Duytsch múltját az amszterdami zsidók előtt. Ez botránkozást okoz közöttük, ő pedig Londonba menekül, és ott tartózkodik 1763. augusztus 29. és október 20. között.

Duytsch mégis visszatér Hollandiába: 1763. november 25-én utazik át Utrecht és Arnhembe érkezik, ahol megélhetést keres. Arnhemben közel másfél évig szolgál rabbiként. Mivel attól tart, hogy leleplezik, továbbmegy és Wesel városában lesz rabbi, 1765. május 13-tól 1765 novemberéig. (Egy alkalommal két zsidó atyafival is találkozik, akik hírül adják számára, hogy Sarel, a volt felesége férjhez ment. Ez számára nagy megkönnyebbülést jelent.)

1765. november 4-én egy Jorissen nevű lelkészjelölt előtt vallja meg Weselben, hogy ő szíve szerint keresztyén. A weseli református prédikátorok nem értékelik ezt a döntést, nem is segítenek rajta, de egy Van Mook nevű kegyes tanító szállást kínál fel neki 1765. november 5. és 1766. május 14. között. Bejárja

³⁸ A héber nyelvű válólevelet Amszterdamban, 1768. május 9-én fordíttatta holland nyelvre, esküdt tolmács által. Ez a nyomtatásban megjelent fordítás megőrizte a korabeli vágújhelyi zsidó hitközösség élén álló néhány személy nevét, akik a bírák tisztségében írták alá a válólevelet: a Hamburgból való Mózes, aki akkor már vágújhelyi lakos, a Brodából való Epstyn Levita birtokos, aki szintén vágújhelyi lakos lett; Cohen birtokos, aki Cramésier főabbijának a fia. Sarel Cohen tanú: Jehuda, a Dávid fia, aki a vágújhelyi hitközösség előénekesé és megbízottja; Henoch, a Salomon Levita fia, aki a vágújhelyi hitközösség templomszolgája.

Wesel környékét. Gyalog megy Duisburgba, ahol egy barátságos lutheránus lelkész fogadja szívélyesen. Ekkor szembesül a protestánsok megosztottságával.

1766. április 8-án visszavándorol Weselbe, majd 1766. május 14–17. között Amszterdamba hajózik, innen szintén hajóval Lemmerbe, azután Leeuwardenbe, majd május 21-én Groningenbe utazik. Rövid idő múlva ismét Amszterdamba megy, onnan pedig Rotterdamba utazik, és gyorsan visszatér újból Amszterdamba.

Utazási tervet állít össze, a Zsidó Intézetbe akar eljutni Halleba Zwolle, majd Osnabrück érintésével. Minden községben állapodik meg. Minden lutheránus lelkésze Mauritius volt, aki hetente három alkalommal két-két órás hitoktatásban részesíti. Később naponta folyik a katekizáció, de Salamon Duytsch nem tudja elfogadni a lutheránus templomokban fellelhető képek és az oltár látványát. 1766. augusztus 23-án eltávozik Mindenből. Visszatér Hollandiába, ahol, bár ezt előre még nem is sejtheti, befejezi európai vándorlásait. Zwollében már elfogyott minden pénze, de ennek ellenére mégis hajóra szállt, ahol csodás meglepetés éri: egy úr segít rajta, kifizeti az útiköltségét és megmenti a megszégyenítéstől.

1766. szeptember 3. jeles dátummá válik életében. Ekkor érkezik Amszterdamba és október 23-tól kezdve J. P. G. van Essen református lelképásztor tanítja a hit dolgaira. Megegyeznek abban, hogy Duytsch írásban tesz vallást a maga hitéről. Ezt ő meg is tette az ApCsel 16,30–34 alapján, hitvallása pedig meg is jelent 1767. szeptember 7-én: *Jehovah verheerlijkt door de erkenning van de ware Messias Jezus Christus. Uit de schriften der Profeten aangetoond, en uit die der evangelisten en apostelen bevestigd.* Magyarul: *Jehova dicsőítése az igazi Messiás Jézus elismerése által. A próféták írásaiból igazolva, az evangélisták és az apostolok által pedig megerősítve.*

Christian Salomon Duytsch 1767. június 22-én konfirmál, vagyis vallást tesz hitéről J. P. G. van Essen lelkész lakásán, majd meg is keresztelek 1767. június 25-én az amszterdami Oude Kerk elnevezésű templomban. Ekkor kapja a Christiaan keresztnévet.

Nagy változást hozott életében az is, hogy 1768. június 1-jén feleségül veszi Barbara de Bakker asszonyt,³⁹ akit már 1768. május 13-án eljegyzett és akinek akkor Amstelveen volt a lakhelye. Négy gyermekük közül az elsőről, akinek a neve Franciscus Eliezer, csak annyit tudunk, hogy 1769. április 14-én keresztelek meg az amszterdami Westerkerkben, és azt, hogy felnőttként *rajzolt és festett.* Ma ezt így mondanánk: képzőművész volt. Gerrit Everhard Diederik 1770–1833 között élt, lelképásztori hivatást választott, és azt is tudjuk, hogy az utrechti Dómban keresztelek meg 1770. október 31-én. Gijsbert Albert (1773–1828) lelképásztorként és íróként tevékenykedett. Anna Lucretia korán meghalt; 1778–1796 között Mijdrechtsenben élt.

³⁹ Barbara de Bakker 1739-ben született Amszterdamban, meghalt 1796 júliusában. Haitsma, J.: *Duytsch (Deutsch), Christiaan Salomo(n) (1734–1795)*, 98.

III. Lelkeszi szolgálata és politikai elkötelezettsége

Christian Salomon Duytsch utrecht-i egyetemi évei 1770–1776 közé tehetők. Az egyetemen latinul és görögül tanul. Már 1769-ben Utrechtbe költözött az Achter Clarenburg utcába. Neve sehol sem fordul elő az utrecht-i egyetem anyakönyvében.⁴⁰ Holland barátainak az anyagi támogatásával folytatja tanulmányait. Leginkább Gisbert Bonnet „voetianus” professzor gyakorolt reá hatást.

Jegyzőkönyvben örökítették meg, hogy Schieland classis (egyházmegye) vizsgabizottsága előtt sikeresen állja az úgynevezett *praeparatoir* vizsgát (1776. április 16.), majd 1777. augusztus 12-én, proponensként, az utrecht-i classis keretében tartott *peremptoir* vizsgán is átesik. A két vizsga közötti időszakban, szokás szerint már jogosult volt a gyülekezetekben való prédikálásra, és ő él is ezzel a lehetőséggel: 1777. április 14-én hirdetett ígét az üresedésben lévő mijdrecht-i eklézsiában.

Utrechtből nemsokára Mijdrecht községébe költöznek (1777. augusztus 25.), szeptember 7-én pedig Nieuwe Amstel francia lelkipásztor prédikációja után „felszentelik” és beiktatják Mijdrechtbe. Ugyanekkor mondott beköszöntő prédikációt Ef 3,8 alapján, amely nyomtatásban is megjelenik 1778-ban, és szintén tartalmaz életrajzi vonatkozású adatokat.⁴¹ Jellemző, hogy lelkészi állásának elfoglalásához – a kor szokása szerint – az Utrecht-i Tartományi Rendekek beleegyezésére is szükség volt.

Feltétlenül meg kell említenünk két olyan nyomtatásban megjelent prédikációját, amely közrejátszott sorsa alakulásában, és amely országszerte nagy visszhangot váltott ki. E két, 1788-ban elhangzott és szókimondó prédikációval fejezi ki az uralkodó párhoz való ragaszkodását. Az egyik a helytartó felesége, a poroszországi születésű Wilhelmina 37. születésnapja alkalmával jelent meg a mijdrechtiek és sok lelkész közmegelegedésére. Ő az a bizonyos, immár említett *Holland Deborah*, aki eszköz Isten kezében a süllyedő haza megmentésére. Másik hatásos beszédét 1788. március 8-án, V. Wilmos helytartó 46. születésnapjára írta az 1Móz 49,22–24 alapján, s ezzel – a maga módján – emlékoszlopot állított a hercegnek. Ennek azonban az lett a következménye, hogy – királyi házhoz való

⁴⁰ Ld. Langeraad, Lambregt Abraham van – Bie, Jan Pieter de – Loosjes, Jakob: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. Deel 2. Kemink & Zoon, Utrecht 1908–1918, 649.

⁴¹ *Leer-reden over Zach. VIII: 23. Uitgesproken, in de Gereformeerde Kerke te Mydrecht op den 7den september 1777*. Door Wilh. van der Souw, Henr. & Eliä fr. Prædikant, in de Gereformeerde Gemeinte JC van Nieuwe Amstel: ter gelegenheid, van de bevestiging en inzegening van den wel-eerw. heer Christiaan Salomo Duytsch; eertyds Joods rabby: dog door den h. Doop en belydenis geworden een lidmaat der Gereformeerde Kerke van Jesus Christus den Gekruisten. En daar op door de Wel. Eerw. classis van Schieland, beproeft en aangesteld tot candidatus van Christus heiligen en openbaren dienst, en in dit jaar, wettig geroepen tot herder en leeraer van de Gemeinte J.C. tot Mydrecht: na approbatie van de Ed. Mog. Heeren Staten ‘s lands van Utrecht, en die van dat capittel, gelyk na confirmatie en examen van en door de Wel. Eerw. Classis van Utrecht. Amsterdam, Swart/Scholten 1778.

hűsége miatt (Oranjegezindheid) – a tartományi polgári felsőbbség úgynevezett patrióta beállítottságú tagjai megfosztották lelkészi hivatalától (1795. szeptember 30.), és egy hétre rá meghalt. Előtte azonban, májustól szeptemberig nem folyósították a fizetését, arra hivatkozva, hogy elrejtőzött a francia betöréskor. Ezt a gyülekezet és a presbitérium „betakarta volna a szeretet leplével”, de volt néhány megveszekedett ellensége. Írásban is polémizáltak vele, amint arról egy korábbi, „pártatlanságot” és tényfeltárást ígérő, nyomtatásban is megjelent, hétoldalas levél tanúskodik.

A bánat és a nélkülözés megviselte, a 61 éves prédikátort hosszantartó betegség verte le a lábáról. Duytsch 1795. november 7-én halt meg, és Mijdrechtben temették el 1795. november 13-án. A gyászjelentés (*Stichtse Courant van 11 november 1795*) szövegének fordítása:

„Ma délután öt órakor ért engem a legérzékenyebb csapás azáltal, hogy az én szerető karjaimból hatvanegy éves és kilenc hónapos korában, életerejének hosszantartó hanyatlása után kiszakított az én szívből szeretett férjem, Christiaan Salomo Duytsch, aki prédikátorként 18 évig és két hónapig szolgálta Mydrecht gyülekezetét.

A megszokott módon hozom rokonaim és barátaim tudomására, hogy ebben a nékem és a négy gyermekem legfájdalmasabb veszteségében minket semmi más nem vigasztalhat, mint az a szilárd bizodalom, hogy ő a boldog nyugalomba és dicsőségbe távozott el. Hozzá tartozóinkat és barátainkat biztosítom, hogy gyászlevelek nélkül is bizonyos vagyok a részvételükben.

Mydrecht, Barbara de Bakker, Duytsch özvegye, 1795. november 7-én.”

Post mortem, 1796. február 12-én rehabilitálták a méltatlanul félreállított lelképásztort, és pedig a politikai fordulatok hatására és az utrechti tartományi képviselők halála következtében, visszatartott fizetését pedig átadták a családnak.⁴² Nemsokára a felesége is követte őt 1796. július 8-án a minden élők útján. Ebben az esztendőben, a bekövetkezett társadalmi változások nyomán, a zsidók teljes polgárjogot nyertek Hollandiában.

IV. Christian Salomon Duytsch teológiai gondolkozása

Duytsch mérsékelt chiliaszta volt és akárcsak Pál apostol, egész Izráel népének megtérésében hitt, véli a legavatottabb kutatója, J. Haitsma.

A kiadott prédikációi exegetikailag kitűnően felépített tanítások voltak. Ezeket a Heidelbergi Káté rendszere alapján támasztotta alá dogmatikailag, és pietista színezet jellemzi őket. Buzgón kereste a napi, valamint a világtörténelmi események párhuzamait és ezt megtalálta a Bibliában, néha szó szerint, máskor pedig a hasonlóság szintjén.

⁴² Ld. Haitsma, J.: Houding en lot van een gereformeerde predikant in de patriottentijd. In: *De Proosdijkoerier*, 1988, jrg. 4. nr. 2., 12–14.

Bibliaidézeteiben feltűnően kevés az újszövetségi hivatkozás, és igen ritkán mondta ki Jézus nevét. Amit viszont szorgalmasan elvégez, az annak a bizonyítása – a Talmud, a Targumim, a régi és az új rabbik iratai alapján –, hogy az újszövetségi Jézus a Messiás.

Igazi fő műve 1768-ban jelent meg. Ez a megtéréséről írott könyvének első része, amelyet eredetileg németül írt és hollandra fordítatva jelentetett meg: *De wonderlyke leidinge Gods, omtrent eenen blinden leidsman der blinden. Op wegen en paden, die hy niet en kende [...]*, vagyis: *Isten csodálatos vezetése a vakoknak egy világtalan vezetőjére nézve a számára ismeretlen utakon és ösvényeken [...]*. E művével, amelyből többek között az életrajzi adatait is merítettük, egyből olyan híressé vált, hogy 1769-ben már angol fordítását és a német nyelvű szöveget is megjelentették.

Publikálásban gazdag volt a következő két esztendő is, ugyanis Izráel megváltásáról és örök megtartásáról jelent meg írása két részben, 1769-ben és 1770-ben. Ez az a bizonyos *Jeschugnat Israel*, amelynek anyagát – a cím szerint – Isten szent Igéjéből merítette, azt a Talmuddal és a régi híres rabbik írásaival megerősítette, mint olyat, aki az ő vér szerinti testvérük, hogy szolgáljon ébredésére és megtérésére a világ négy sarkába szétszóródott Izráelnek.

Önéletírásának második része 1771-ben jelent meg, vagyis a manapság fő műveként számon tartott vallomásának folytatása, amely szintén a Jehova dicsoúsítására látott napvilágot.

A kutatók felfedezték, hogy Duytsch 32 oldalas válasziratot csatolt az önéletírása (*De wonderlyke leidinge Gods*) harmadik, vagyis 1774-es kiadásához, amelyben visszautasítja azoknak véleményét, akik őt rajongással vádolják az egykoron halott hangok és azok üzenete miatt. Ellenfelei minduntalan visszatértek erre, s ezzel szeretnék lejártni.

Létezik egy Peloni Almoni⁴³ (héber szavak fordítása: *egy bizonyos valaki, egyvalaki*) álnévvel jegyzett 16 oldalas zsidó levél is, amely 1794-ben jelent meg. Ezt már régóta Duytschnak tulajdonították. A levél tényleg tőle származik. A nyomtatvány két írást foglal magában, amelyekben egy névtelen személy két levelére válaszol. Az egyik válasz Amszterdamban, a másik pedig Rotterdamban jelent meg. Ezekkel a műveit ért névtelen vádakát cáfolja meg, azokat, amelyekben kétségbe vonják mindazt, amit ő Izráel megváltásáról és megtartásáról írt.

Christian Salomon Duytsch műveiben az ortodox pietizmus világának érdekes és értékes tükörképét fedezhetjük fel.

Felhasznált irodalom

Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya. Budapest 1980.

Bányai Viktória: *Ezékkiel Landau prágai rabbi (1713–1793) döntvényeiből: magyarországi adatok*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest 2008.

⁴³ Haitsma, J.: *Deze, deze is de Messias. De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israël*. Groen en Zoon, Leiden 1991, 13.

- Berkeszi István: *Temesvár szabad királyi város és monográfiája*. Temesvár 1900.
- Borsi-Kálmán Béla: *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*. I. rész, *Pro Minoritate* 2000/ősz-tél, 170–205.; II. rész, *Pro Minoritate* 2001/tavaszi, 158–199. Ld. még: http://jog.unideb.hu/bibo/articles/tanulmányok/borsi_2.pdf.
- Campen, M. van (red.): *Kerk en Israel in gesprek. Mens en Samenleving: Religie*. <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/33816-kerk-en-israel-i...>
- Evlia Cselebi török világlutató magyarországi utazásai. 1660–1664. 2. kiadás. Budapest 1985.
- Deetman, P.: *De Christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd*. J. C. van Schenk Brill, Doesborgh 1871.
- Duijtsch, Christiaan Salomon – Deetman P.: *Bloemlezing uit de werken van Christiaan Salomon Duijtsch, in leven Israelitisch Rabbijn in Hongarije en predikant der Gereformeerde Kerk*. Met portret des schrijvers. Met een voorwoord van P. Deetman, Predikant te Ede. J. C. van Schenk Brill, Doesborgh 1870.
- Duitsch, Christiaan Salomon: *Eenige leerredenen betreffende en van Chr. Salomon Duijtsch Aanvankelijk Israelietisch rabbijn in Hongarije, overleden als predikant der Ned. Ger. Kerk te Mijdsrecht*. Malga I. J., Nijkerk 1869.
- Duijtsch, Christiaan Salomon: *Jehovah verheerlijkt door de erkenning van de ware Messias Jezus Christus. Uit de schriften der Profeten aangetoond, en uit die der evangelisten en apostelen bevestigd*. Uitgeverij de Groot Goudriaan, Kampen 1986.
- Duytsch, Christiaan Salomon: *De wonderlijke leiding Gods met eenen blinden leidsman der blinden op wegen en paden die hij niet kende*. 2e druk. J. Bloemsma, Minnertsma 1838.
- Duytsch, Christiaan Salomon: *De wonderlijke Leiding Gods met eenen blinden leidsman der blinden, op wegen en paden die hij niet kende. Waarbij zijne Bevestigings- en Intree-Rede te Mijdsrecht*. Met een Word voraaf van P. Deetman. 5. de Druk D. Bolle, Rotterdam 1869.
- Duytsch, Gijsbert Albert: *Ter gedachtenisse van [...] Christiaan Salomon Duytsch predikant te Mydsrecht*. Wed. J. v. Schoonhoven, Utrecht 1796.
- Eijnatten, Joris van: *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-century Netherlands*. Brill, Leiden – Boston 2003.
- G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Kolozsvár, Nagyvárad 1979.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég Kiadó, Budapest 1992.
- Haitsma, J.: *De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israel*. Een bewerking van Duijtsch' boek Israels Verlossing en eeuwige Behoudenis. Groen en Zoon, Leiden 1991.
- Haitsma, J.: *Christiaan Salomon Duijtsch, zijn laatste levensjaren. Chronologische schets van het leven van Chr. Sal. Duijtsch*. Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 1988.
- Haitsma, J.: *Christiaan Salomon Duytsch*. Uitgave J. J. Groen en Zoon, Leiden 1993.
- Haitsma, J.: *Deze, deze is de Messias. De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israël*. Groen en Zoon, Leiden 1991.
- Haitsma, J.: Duijtsch (Deutsch), Christiaan Salomo(n) (1734–1795). In: Nauta, D. – Groot, A. – Berg, de J. van den – Jong, O. J. de – Knetsch, F. R. J. & G. H. M. Posthumus Meyjes (red.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 3. J. H. Kok, Kampen 1988.
- Haitsma J.: *Fridericus Ragstat a Weile (1648–1729). De eerste joodse predikant in de Nederlandse Gereformeerde (Hervormde) Kerken*. Leiden 1993.

- Haitsma, J.: *Hervormd Mijdsrecht in de loop van vier eeuwen, van 1568–1973*. Uitgeversmaatschappij Vewe B. V. Mijdsrecht 1982.
- Haitsma, J.: Houding en lot van een gereformeerd predikant in de patriottentijd. In: *De Proosdijkoerier*, 1988, jrg. 4. nr. 2.
- Haitsma, J.: Twee Jezus-als-de-Messias-belijdende joodse predikanten in het Nederlandse gereformeerde protestantisme gedurende de 17-e en 18-e eeuw. In: Boer, C. de e.a. (red.): *Messiasbelijdende joden vroeger en nu*. s-Gravenhage 1989.
- Langeraad, Lambregt Abraham van – Bie, Jan Pieter de – Loosjes, Jakob: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. Deel 2. Kemink & Zoon, Utrecht 1908–1918.
- Le Roi, Johannes F. A. de: *Geschichte der evangelischen Juden-Mission seit Entstehung des neuen Judentums*. Hinrichs, Leipzig 1899.
- Lieburg, A. van: *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*. Academisch proefschrift. Boekencentrum, Zoetermeer 1995.
- Neumann Victor: *Istoria evreilor din Banat*. Editura Atlas, Bucuresti 1999.
- Nijse-Schouwstra, Jojanneke: *De zwerftocht van Rabbi Salomon. Uit het leven van Christiaan Salomon Duijsch*. Uitgeverij Den Hertog, Houten 2005.
- [NN]: Ook Mijdsrecht weerspiegelt Nederlandse kerkhistorie. In: *Reformatorisch Dagblad*, 2. sept. 1982, 2.
- Richtmann Mózes: *Landau Ezeziel, prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók: adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. Nyomása, Budapest 1905.
- Roos, G.: Haitsma reisde Duijsch na in Tsjechoslowakije. Nieuw licht op bekeerde jood Christiaan Salomon Duijsch. In: *Reformatorisch Dagblad*, 20 juli 1993, 2.
- Souw, Wilh. Van der: *Leer-reden over Zach. VIII: 23. Uitgesproken, in de Gereformeerde Kerke te Mydregt op den 7den september 1777*. Amsterdam, Swart/Scholten 1778.
- Szekernýs János: *Temesvár reformátussága*. Mirton Könyvkiadó, Temesvár 2000.
- Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest 1929.
<http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/index.htm>.